

Franciszek Kapusta

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

CZYNNIKI I PROCESY DETERMINUJĄCE ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ WSI W POLSCE

Streszczenie: Obszary wiejskie zajmują w Polsce 93,2% powierzchni kraju i są zamieszkałe przez 38,7% jego ludności. Liczba ludności zamieszkującej je od początku XXI wieku zwiększa się zarówno ilościowo, jak i względnie. W Polsce użytki rolne stanowią 51,8%, grunty leśne 28,9%, a obszary chronione 32,3%. Prawie wszystkie te użytki znajdują się na obszarach wiejskich i stanowią podstawę rozwijania różnorodnej działalności gospodarczej wykorzystującej środowisko przyrodnicze. Od dawna najszerzej wykorzystuje się tę przestrzeń do działalności rolniczej i leśnej. Współcześnie wieś polska pełni trzy podstawowe funkcje: mieszkalną i turystyczną, produkcyjną i usługową oraz ekologiczną.

Słowa kluczowe: gospodarka, działalność, środowisko, zrównoważony rozwój.

1. Pojęcie zrównoważonego rozwoju i jego ujęcie w ustawodawstwie polskim

Pojęcie zrównoważonego rozwoju funkcjonuje od 1972 r., kiedy to na Konferencji Naukowej w Sztokholmie pt. „Środowisko życia człowieka” zostało użyte po raz pierwszy. Od tego czasu zaszła ewolucja jego pojmowania: początkowo rozumiano je jako rozwój samopodtrzymujący, w ekonomii utożsamiano z rozwojem harmonijnym w układach sektorowych i regionalnych oraz ze zrównoważonym wzrostem gospodarczym¹, po współczesne określenie, że „środowisko naturalne służyć ma zaspokajaniu potrzeb współczesnych społeczeństw przez rozwój społeczny i ekonomiczny, ale bez naruszania takich możliwości dla przyszłych pokoleń”.

W Polsce zagadnienie zrównoważonego rozwoju znalazło się w aktach prawnych, programach rządowych i w literaturze.

Artykuł 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej stwierdza, że „Rzeczpospolita Polska zapewni ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”²². Z kolei w Prawie ochrony środowiska stwierdza się, że „Ustawa określa zasady ochrony środowiska oraz warunki korzystania z jego zasobów, z uwzględnieniem wymagań zrównoważonego rozwoju i m.in. reguluje zasady ustalania: warunków

---

¹ J. Siekierski, *Zrównoważony rozwój rolnictwa i wsi w świetle narodowego planu rozwoju i traktatu akcesyjnego do Unii Europejskiej*, Acta Agraria et Silvestria, Series Agraria, Sekcja Ekonomiczna, vol. XL, PAN Oddział Kraków, Kraków 2003, s. 5.

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Kancelaria Sejmu, Warszawa 1997.

ochrony zasobów środowiska, warunków wprowadzania substancji lub energii do środowiska, kosztów korzystania ze środowiska, udostępnienie informacji o środowisku i jego ochronie, udział społeczeństwa w postępowaniu w sprawie ochrony środowiska, obowiązki organów administracji oraz odpowiedzialności i sankcje”³. Polska wieś ma ważną rolę do odegrania w działaniach na rzecz zrównoważonego rozwoju kraju ze względu na jej zasięg terytorialny, rolę działalności rozwijanych na obszarach wiejskich, szczególnie rodzaj zasobów środowiska oraz wpływ na środowisko naturalne kraju.

W rozważaniach nad czynnikami i procesami determinującymi zrównoważony rozwój wsi należy uwzględnić fakt, że Polska jest członkiem Unii Europejskiej i działania krajowe winny być zgodne z polityką Unii w tym zakresie.

2. Cel, zakres opracowania oraz źródła materiałów badawczych i metody

Celem opracowania jest scharakteryzowanie podstawowych czynników i procesów mających wpływ na zrównoważony rozwój wsi w Polsce. Zostały więc omówione współczesne funkcje wsi i jej zasoby, zasięg rolnictwa i jego podstawowe czynniki produkcji (zasoby ziemi i pracy w ujęciu ilościowym i jakościowym) oraz tendencje ich zmian, koncepcje rolnictwa i ich mocne i słabe strony.

Opracowanie to może stanowić przyczynek do tworzenia strategii zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa. Mówiąc o strategii, mamy na myśli jej ujęcie według H. Mintzberga⁴, określane mianem „pozycja” – gdzie chodzi o umiejscowienie wsi na tle kraju. Pod względem poziomu – do strategii funkcjonalno-operacyjnej obejmującej podejmowanie decyzji, które ukierunkowują działania w obszarze wsi. Chodzi tutaj o zastanowienie się i poszukanie odpowiedzi na pytanie: jak możemy wykorzystać najlepiej naszą wiedzę, umiejętności i kompetencje, aby realizować koncepcję zrównoważonego rozwoju wsi?

Opracowanie ma charakter analizy retrospektywnej, do napisania której wykorzystano materiały statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego oraz literaturę przedmiotu. Zgromadzony materiał został opracowany i zinterpretowany za pomocą metod: statystycznej, porównawczej w formie horyzontalnej i wertykalnej, monograficznej i opisowej.

3. Wieś i jej funkcje

Jakkolwiek zmieniają się definicje wsi, to nadal nie odzwierciedlają jej aktualnego charakteru. Przykładem może być następująca definicja „Wieś – określenie zasiedlonego odcinka terenu, stanowiącego historycznie ukształtowaną jednostkę osadni-

³ Ustawa z 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, DzU 2001 nr 62, poz. 627, s. 4445.

⁴ H. Mintzberg, *Five PS for Strategy*, [w:] *The Strategy Process*, red. H. Mintzberg, J.B. Quinn, S. Goshal, Prentice Hall, Hertfordshire 1995, s. 13-21.

czą, której ludność zajmuje się głównie pracą na roli i czerpie z tej pracy podstawy egzystencji, co nadaje pojęciu »wieś« również znaczenie kategorii ekonomiczno-społecznej»⁵.

W Polsce obszary wiejskie wyodrębnia się nie na podstawie struktury społeczno-zawodowej ludności danej miejscowości, lecz na podstawie podziału terytorialnego według rejestru TERYT, w którym za obszary wiejskie uznaje się gminy wiejskie i część wiejską gminy miejsko-wiejskiej⁶. Zajmują one 93,2% powierzchni Polski, a zamieszkałe są przez 38,7% ludności. Analizując regionalne dysproporcje dotyczące obszarów wiejskich, można zauważyć, że zajmowały one od 97,5% w woj. warmińsko-mazurskim do 69,3% w województwie śląskim, a zamieszkiwało na nich od 59,6% ludności w województwie podkarpackim do 21,4% w województwie śląskim⁷.

Cechą charakterystyczną obszarów wiejskich w Polsce jest zróżnicowanie ich rozwoju pod względem demograficznym, społecznym i ekonomicznym. Zróżnicowanie to jest determinowane przez wiele czynników, począwszy od tradycji silnie zakorzenionej w świadomości ludności wiejskiej, a skończywszy na indywidualnych planach inwestycyjnych właścicieli gruntów. Obecna struktura przestrzenna użytkowania ziemi jest wynikiem wpływu warunków przyrodniczych, społeczno-gospodarczych, demograficznych i historycznych. To już nie tylko kombinacja różnych cech przestrzennych i geograficznych, ale wyraźna ingerencja człowieka – zarówno ta przemyślana i współdziałająca z warunkami naturalnymi, jak i ta zaburzająca istniejące środowisko.

Użytki rolne stanowią 51,8% powierzchni kraju, a lasy i grunty leśne 28,9%. Obszary chronione stanowią 32,3%, co daje 2650 m² na 1 mieszkańca⁸. Prawie wszystkie te użytki znajdują się na obszarach wiejskich. Obszary te stanowią podstawę rozwijania różnorodnej działalności gospodarczej wykorzystującej środowisko przyrodnicze. Od dawna najszerzej wykorzystuje się tę przestrzeń do działalności rolniczej i leśnej, i te działalności wiązały (angażowały) największą część ludności wiejskiej.

Obszary wiejskie pod względem procesu przemian można podzielić na trzy kategorie⁹:

1) obszary ekonomicznie zintegrowane z gospodarką narodową, rozwijające się ekonomicznie i demograficznie, zlokalizowane na ogół wokół ośrodków miejskich, obejmujące ok. 20% obszarów wiejskich,

⁵ M. Pokropek, *Wieś*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, t. 29, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 289.

⁶ W Unii Europejskiej i OECD o rozróżnieniu pomiędzy obszarami wiejskimi i miastami decyduje gęstość zaludnienia. W UE za obszary wiejskie uznaje się tereny o wskaźniku zagęszczenia ludności poniżej 100 osób na km², a w OECD – poniżej 150.

⁷ *Charakterystyka obszarów wiejskich w 2005 r.*, GUS, WUS, Olsztyn 2006, s. 44.

⁸ *Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2008*, GUS, Warszawa 2008, s. 39. 120.

⁹ T. Hunek, *Dywersyfikacja aktywności „rolniczej Polski”*, [w:] *Perspektywy rolniczej Polski w Unii Europejskiej – 25*, red. T. Hunek, „Wieś Jutra”, Warszawa 2006, s. 62.

2) pośrednie obszary wiejskie, zdominowane przez gospodarkę rolną, słabo rozwijające się ekonomicznie i stagnujące demograficznie, obejmujące co najmniej 60% terenów wiejskich,

3) peryferyjne obszary wiejskie, słabo zaludnione, na ogół o gospodarce regresyjnej, obejmujące do 20% terenów wiejskich.

Współcześnie wieś polska pełni trzy podstawowe funkcje: mieszkalną i turystyczną, produkcyjną i usługową oraz ekologiczną.

3.1. Funkcja mieszkalna i turystyczna

Na wsi jest 4255 tys. mieszkań z 17 468 tys. izb mieszkalnych (2007 r.). Przeciętne mieszkanie posiadało: 4,11 izby, 86,0 m² powierzchni, a było zamieszkałe przez 3,48 osoby¹⁰. Mieszkania wiejskie charakteryzują się większą powierzchnią niż w mieście zarówno ogółem, jak i na 1 osobę. Mieszkania te mają jednak niższy standard wyposażenia w elementy infrastruktury niż w mieście. I tak mieszkania są wyposażone w (w nawiasie dane dla miejskich – w %): wodociąg 88,7 (98,5), ustęp splukiwany 74,2 (94,4), łazienkę 75,5 (92,1), gaz z sieci 18,3 (73,9) i centralne ogrzewanie 64,0 (84,5)¹¹. Cechą charakterystyczną jest to, że nowo oddawane mieszkania na wsi są wyposażone we wszystkie elementy infrastruktury, a stare są modernizowane i różnica w ich wyposażeniu w porównaniu z miejskimi maleje.

Wieś jest miejscem sprzyjającym budownictwu na cele mieszkaniowe i usługowe. Liczba oddawanych do użytkowania mieszkań systematycznie wzrasta, i np. w 2007 r. oddano ich 45,4 tys., podczas gdy w 2000 r. tylko 17,7 tys.¹² Na wsi buduje się również hotele i obiekty zakwaterowania turystycznego (w 2007 r. 680 takich obiektów)¹³. Pomimo takich rozmiarów budownictwa mieszkaniowego, na wsi buduje się mniej mieszkań na 1000 zawartych małżeństw niż średnio w kraju. Jeżeli w 2007 r. na 1000 zawartych małżeństw oddano do użytku w kraju 538 mieszkań, to na wsi 461. Należy jednak zaznaczyć, że dysproporcje w budownictwie na wsi i w mieście systematycznie się zmniejszają, przy stałym wzroście liczby mieszkań budowanych w obu środowiskach.

Wieś była i jest miejscem bytowania znacznej liczby mieszkańców naszego kraju. W styczniu 1946 r. wieś polską zamieszkiwało 16 293 tys. osób, tj. 68,2% ogółu ludności, natomiast w 2007 r. 14 756 tys., tj. 38,7%. Należy zaznaczyć, że po okresie zmniejszania się liczby mieszkańców wsi, od początku XXI wieku ich liczba zaczęła wzrastać. Wieś ma dodatnie saldo przyrostu naturalnego i migracji wewnętrznej, natomiast ujemne migracji zagranicznej i zmian administracyjnych. Coraz większa część ludności wiejskiej nie jest związana z pracą i dochodami z produkcji rolniczej. Natomiast ta część, która prowadzi działalność rolniczą, zmuszona jest poszukiwać

¹⁰ Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2008, GUS, Warszawa 2008, s. 325.

¹¹ Tamże, s. 326.

¹² Tamże, s. 327.

¹³ Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2008, GUS, Warszawa 2008, s. 102.

innych, alternatywnych źródeł dochodu i często kieruje się w działaniach na świadczenie usług turystycznych (agroturystycznych). W lipcu 2005 r. na obszarach wiejskich zarejestrowanych było 2,9 tys. turystycznych obiektów zbiorowego zakwaterowania, w których znajdowało się 232,7 tys. miejsc noclegowych, stanowiąc 42,6% ogółu tych obiektów w Polsce i 40,8% miejsc noclegowych.

Informacje o liczbie wsi z walorami turystyczno-wypoczynkowymi są sprzeczne¹⁴. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że wszystkie wsie niepoddane szkodliwemu oddziaływaniu zakładów przemysłowych posiadają większe lub mniejsze walory turystyczne i wypoczynkowe. Część z nich w ciągu ostatnich dziesięcioleci została przekształcona w miejscowości wypoczynkowe (letnie, zimowe, całoroczne), a niektóre uzyskały nawet status uzdrowiska.

3.2. Funkcja produkcyjna i usługowa

Pierwszą historycznie i do dnia dzisiejszego najważniejszą funkcją produkcyjną wsi jest prowadzenie działalności rolniczej, a więc wytwarzanie gotowych produktów żywnościowych oraz surowców do ich wyrobu. W tej funkcji nikt nie może jej zastąpić. Ponadto rolnictwo wytwarza szereg produktów służących zaspokajaniu niezżywnościowych potrzeb człowieka¹⁵.

Rolnictwo w szerokim rozumieniu obejmuje produkty ziemi (rolnicze i leśne) i wody. W dalszych rozważaniach będzie omawiane rolnictwo obejmujące produkcję powstającą w wyniku użytkowania ziemi (*sensu stricte*).

W każdym kraju rolnictwo ma od dawna ukształtowane miejsce w gospodarce narodowej. Powiązane jest wielorako z pozostałymi działami i gałęziami gospodarki narodowej (są to powiązania międzygałęziowe oparte na przepływach dóbr materialnych i usług, kapitałów i siły roboczej). Prawidłowością jest to, że zmniejsza się udział rolnictwa zarówno w wykorzystywaniu zasobów, jak i w wytwarzanym produkcie krajowym. Nie oznacza to jednak, że zmniejsza się rola rolnictwa w zaspokajaniu potrzeb człowieka. Można uważać za paradoks, że im mniejszy odsetek stanowi rolnictwo w gospodarce narodowej, tym większa jest jego rola, albowiem dostarcza ono dóbr zaspokajających coraz wyższe potrzeby często liczniejszej społeczności. Żadne społeczeństwo nie może funkcjonować bez rolnictwa, gdyż potrzeby żywnościowe są niezastępowalne, a samo rolnictwo odgrywa także istotną rolę w wytwarzaniu innych dóbr oraz w całym ekosystemie i jest jednym z najważniejszych elementów równowagi środowiska. Krajowa produkcja rolnicza jest we wszystkich państwach podstawą narodowego bezpieczeństwa żywnościowego.

---

¹⁴ I. Sikorska-Wolak, *Doradztwo rolnicze w stymulowaniu rozwoju agroturystyki*, [w:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, SGGW, Warszawa 2005, s. 792.

¹⁵ F. Kapusta, *Niektóre uwarunkowania rozwoju agrobiznesu w Polsce na początku XXI wieku*, [w:] *Agrobiznes 2004. Sytuacja agrobiznesu w Polsce po przystąpieniu do Unii Europejskiej*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej nr 1015, t. 1, AE, Wrocław 2004, s. 344-345.

Rolnictwo w rozumieniu mikroekonomicznym jest utożsamiane z działalnością gospodarczą, polegającą na oddziaływaniu człowieka na żywe organizmy roślinne i zwierzęce w taki sposób, aby powstawały użyteczne surowce służące do wytwarzania dóbr, zwłaszcza żywnościowych. Działalność ta musi być prowadzona tak, aby nie burzyła równowagi ekologicznej i nie powodowała nadmiernej eksploatacji istniejących zasobów odnawialnych, takich jak gleba, woda, zasoby genetyczne, krajobraz i inne. Oznacza to, że rolnik może korzystać z zasobów naturalnych i zwiększać swoją produkcję, powinien jednak czynić to tak, aby nie został zakłócony proces samoodnowy elementów ekosystemu. Harmonizowanie działalności gospodarczej (nastawionej na produkcję i zysk) z wymogami równowagi ekosystemów jest nadrzędną cechą nowoczesnego i racjonalnego gospodarowania w rolnictwie¹⁶.

Do celów produkcji rolniczej w przeszłości – w związku z dużym przyrostem liczby ludności, a małym postępem w zakresie plonowania roślin i produktywności zwierząt – zagospodarowywano coraz większą przestrzeń. Karczowano więc lasy, osuszano bagna i nawadniano tereny pustynne. Obecnie, w związku z osiągnięciem zadowalającego poziomu produkcji żywności, zmniejszenia tempa przyrostu liczby ludności (od początku XXI wieku liczba ludności w naszym kraju maleje) oraz silnego naporu na rolniczą przestrzeń produkcyjną przez działalność pozarolniczą, następuje zmniejszenie powierzchni ziemi wykorzystywanej do produkcji rolniczej. Coraz częściej podkreśla się, że rolnicy są nie tylko wytwórcami pożądaných produktów, ale także powiernikami i mandatariuszami ogromnej części najcenniejszych zasobów naturalnych, mających decydujące znaczenie dla jakości życia całego społeczeństwa. Ziemia i woda służą nie tylko do wytwarzania dóbr materialnych, ale są także największym agregatem absorbującym zanieczyszczenia i związki toksyczne. W praktyce gospodarczej chodzi nie tylko o uznawanie tych funkcji rolnictwa, ale również o zapewnienie środków na utrzymanie jego wysokiego potencjału wytwórczego. Mamy tu do czynienia z integralnymi zasobami naturalnymi, których jakość i sprawność mają duże znaczenie dla funkcjonowania całego społeczeństwa. Odpowiedzialności za ich stan nie da się rozdzielić pomiędzy rolników i nierolników czy też wieś i miasto. W tych sprawach należy myśleć i działać globalnie. Wieś bowiem wytwarza nie tylko żywność, ale także wiele produktów i usług publicznych, które mają ogromne znaczenie dla rozwoju gospodarki narodowej i całego społeczeństwa¹⁷.

W odniesieniu do ziemi jako czynnika produkcji rolniczej zachodzą niepokojące zmiany. Otóż w latach 1947-2006 zasoby użytków rolnych (u.r.) zmniejszyły się o 4482,9 tys. ha, a udział użytków rolnych w powierzchni kraju o 14,4 punktu procentowego, natomiast powierzchnia użytków rolnych na 1 mieszkańca zmniejszyła się o 44,2 ara, tj. o 51,4%. Na wycofanej powierzchni użytków rolnych współcześnie wytwarzano by dobra zaspokajające potrzeby 10 724,6 tys. osób. Brak tej powierzchni sprawia, że zachodzi potrzeba intensywniejszego gospodarowania na pozostałej

¹⁶ F. Kapusta, *Teoria agrobiznesu*, AE, Wrocław 2003, s. 140.

¹⁷ F. Kapusta, *Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce*, [w:] *Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie*, Wydawnictwo I-Bis, Wrocław 2005, s. 201.

powierzchni i stosowania m.in. coraz większej ilości środków chemicznych. Rodzi to niebezpieczeństwo skażenia środowiska oraz uzyskiwania surowców do wytwarzania żywności o niższej jakości. Niewielki jest natomiast postęp w zakresie doskonalenia jakości użytków rolnych zagospodarowywanych przez rolnictwo¹⁸.

Głównym miejscem pracy ludności wiejskiej było w przeszłości rolnictwo. W miarę uprzemysławiania kraju, w tym powstawania zakładów przemysłowych i usługowych w środowisku wiejskim, zatrudnienie ludności coraz bardziej się różnicuje. Uwidacznia się to szczególnie wśród młodzieży wiejskiej.

Część dorastającej młodzieży oraz osób, która w początkowym okresie pracy zatrudniała się w rolnictwie, później z niego migrowała w sposób trwały lub wahałdłowy. Następuje więc zmniejszanie liczby ludności związanej z gospodarstwem rolnym oraz liczby pracujących w rolnictwie. W latach 1950-2004 liczba pracujących w rolnictwie zmniejszyła się z 5 460 tys. w 1950 r., tj. 53,6% ogółu pracujących w kraju, do 2 094,2 tys. w 2004 r., tj. 16,6%. Zatem liczba pracujących w rolnictwie zmniejszyła się o 3 365,8 tys., tj. o 61,6%, a w stosunku do ogółu pracujących w kraju udział pracujących w rolnictwie zmniejszył się o 37,0%. Zasoby pracy w rolnictwie na 100 ha u.r. zmniejszyły się z 26,7 osoby na 12,8 osoby, tj. o 52,1%.

Dywersyfikacji zatrudnienia ludności wiejskiej sprzyja wzrastające jej wykształcenie. Tak więc wykształcenie (mierzone ukończeniem szkoły) ludności wiejskiej w wieku 15 lat i więcej systematycznie wzrasta i w 2002 r. wynosiło (w nawiasie dane z 1996 r.): wyższe – 3,1% (1,5%), średnie i policealne – 21,9% (16,2%), zasadnicze zawodowe – 30,3% (28,7%), podstawowe – 40,1% (45,7%), niepełne podstawowe i bez wykształcenia szkolnego – 4,4% (7,9%)¹⁹. W 1950 r. działalność rolnicza stanowiła źródło utrzymania dla 73,3% ludności wiejskiej, praca zarobkowa poza działalnością rolniczą – dla 24,7%, a źródła niezarobkowe – dla 2%. W 1998 r. analogiczne odsetki wynosiły: 27,4; 37,5 i 35,1²⁰. Gospodarstwa rolnicze przechodzą również głęboką ewolucję w sferze ekonomicznej i społeczno-kulturowej. Potrzeba podejmowania dodatkowej pracy (poza produkcją rolniczą) oraz świadczenia usług wynika z faktu liczebności rodziny rolników oraz uzyskiwania niskich dochodów z produkcji rolniczej²¹.

Zmniejszanie zasobów pracy w rolnictwie jest możliwe w wyniku rozwijania mechanizacji prac i zwiększania mechanicznej siły napędzającej różne maszyny i urządzenia. Pociąga to za sobą konieczność stosowania innych niż wcześniej nośników

---

¹⁸ F. Kapusta, *Przemiany rolnictwa polskiego w latach 1950-2002 i ich konsekwencje gospodarcze*, [w:] *Aktualne tendencje w międzynarodowych stosunkach gospodarczych w rolnictwie i gospodarce żywnościowej*, SGGW, Warszawa 2004, s. 113.

¹⁹ Resztę stanowią osoby o nieustalonym poziomie wykształcenia. Zobacz Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2005, GUS, Warszawa 2005, s. 94.

²⁰ J.S. Zegar, *Dochody ludności chłopskiej. Metody pomiaru – poziom – relacje. Synteza*, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 11.

²¹ F. Kapusta, *Dywersyfikacja pracy i dochodów ludności wiejskiej w Polsce*, Zeszyty Naukowe nr 72-73, Seria Ekonomia i Organizacja Rolnictwa, Wydawnictwo AP, Siedlce 2006, s. 53.

energii. W 2005 r. rolnictwo zużyło 155,5 petadżuli (PJ) energii pochodzącej z: paliw ciekłych – 55,0% (w tym olej napędowy 44%), paliw gazowych – 3,0%, energii elektrycznej – 10,0%, ciepła – 1,0% i paliw stałych – 31,0% (w 67% jest to węgiel kamienny, 24% drewno, 4% koks i półkoks i 4,2% węgiel brunatny)²². Tak więc rolnictwo zostało uzależnione od nośników energetycznych pozarolniczych i w większości importowanych, których zużywanie powoduje zanieczyszczenie środowiska.

W świetle powyższych rozważań można skonstatować, że aczkolwiek rolnictwo jest nadal ważne dla znacznej liczby ludności wiejskiej, to jednak nie można już stawiać znaku równości pomiędzy rozwojem wsi i rolnictwa. Drogi rozwoju wsi i rolnictwa coraz bardziej się rozchodzą. Wieś zatracza swój rolniczy charakter, ale i rolnictwo daleko wykracza poza tradycyjny, na wpół zamknięty, autarkiczny układ wiejski, jaki stanowił o jego rozwoju przez wieki.

W świetle powyższych stwierdzeń powstaje pytanie: jaka powinna być wieś i jakie rolnictwo?

Jeżeli chodzi o wieś, to powinna być z każdym rokiem coraz bardziej wielofunkcyjna. Jest miejsce i potrzeba rozwijania na obszarach wiejskich innych działalności niż produkcja rolnicza, a szczególnie turystycznej (w tym agroturystycznej), lokalizacji zakładów przetwórstwa surowców rolnych, usług produkcyjnych i nieprodukcyjnych. Wieś od dawna jest również miejscem lokalizacji działalności przemysłowej, co często prowadzi do przekształcenia jej w miasto.

W teorii i praktyce kształtują się w zasadzie trzy koncepcje rolnictwa:

1. Rolnictwo konwencjonalne (bazujące w swym rozwoju na przemysłowych środkach produkcji), którego celem jest maksymalizacja produkcji i zysku przez producenta rolnego. W tym modelu rolnictwa preferuje się zużywanie dużej ilości przemysłowych środków produkcji (nawozów mineralnych, środków ochrony roślin, komponentów do pasz pochodzenia przemysłowego, maszyn substytuujących ubywające zasoby pracy itp.). Rozwój takiego rolnictwa wprowadzie zapewnia odpowiednie tempo produkcji rolniczej zabezpieczające potrzeby konsumpcyjne na wystarczającym poziomie, a nawet nadwyżki żywności, ale nie rozwiązuje sytuacji dochodowej ludności rolniczej i wywołuje cały szereg ujemnych zjawisk w środowisku przyrodniczym.

Istnienie nadprodukcji rolniczej i zagrożenia ekologiczne skłaniają do stosowania innych koncepcji rozwoju rolnictwa i jego roli w środowisku wiejskim.

2. Rolnictwo ekologiczne. Znajduje się ono na przeciwległym biegunie rolnictwa konwencjonalnego. Wieloaspektowy charakter tego rolnictwa dobrze oddaje uogólnienie wypracowane przez wspólną Komisję Kodeksu Żywnościowego FAO i WHO: „Rolnictwo ekologiczne to całościowy system gospodarowania, wspierający bioróżnorodność, cykle biologiczne i biologiczną aktywność gleby. Opiera się na niskich nakładach zewnętrznych oraz niestosowaniu nawozów sztucznych i pestycy-

---

²² *Rynek środków produkcji i usług dla rolnictwa*, Raport MRiRW, ARR, IERiGŻ, nr 29, Warszawa 2006, s. 27-28.

dów; uwzględnia również fakt, iż regionalne uwarunkowania wymagają tworzenia systemów lokalnych. Rolnictwo ekologiczne gwarantuje jedynie, że w produkcji nie stosowano środków agrochemicznych, nie może jednak zagwarantować całościowego braku pozostałości środków chemicznych, z uwagi na ogólne zanieczyszczenie środowiska. W przypadku wystąpienia takich pozostałości ich poziomy są znacznie niższe niż dopuszczalne progi zanieczyszczeń w produktach rolniczych i surowcach spożywczych. Wymogi odnoszące się do żywności wytworzonej metodami ekologicznymi wyróżniają ją spośród pozostałych produktów rolniczych tym, że sposób produkcji jest istotną częścią identyfikacji, oznakowania i reklamy. W środowiskach związanych z tą formą gospodarowania przyjął się termin rolnictwo »organiczne«; w użyciu są także inne terminy, jak »biologiczne« i »ekologiczne«, które przybliżają istotę tego systemu²³. Rolnictwo ekologiczne w Polsce zostało prawnie usankcjonowane w 2001 r. w Ustawie o rolnictwie ekologicznym²⁴. Ustawa ta określiła wymogi co do warunków prowadzenia produkcji rolniczej metodami ekologicznymi, systemu kontroli i certyfikacji tej produkcji oraz obrotu produktami rolnictwa ekologicznego i ich znakowania.

W Polsce termin i system gospodarowania ekologicznego zostały upowszechnione pod koniec lat 80. XX wieku. Do chwili obecnej system ten nie przybrał większych rozmiarów, przeciwnie niż w niektórych krajach UE. Rolnictwo ekologiczne zajmuje w Polsce ok. 50 tys. ha, tj. niespełna 0,3% u.r., podczas gdy np. w Austrii 11,6%, Finlandii 7,0% i Danii 6,5%²⁵.

Szczególne działania produkcyjne tego rolnictwa służą realizacji trzech podstawowych celów²⁶: 1) zachowania wysokiego poziomu próchnicy warunkującej żyzność gleby, 2) utrzymania równowagi biologicznej w środowisku produkcji rolniczej dzięki pielęgnowaniu bioróżnorodności, 3) dążenia do zamknięcia obiegu materii w gospodarstwie poprzez zrównoważenie produkcji roślinnej i zwierzęcej, czyli samowystarczalność paszowo-nawozową. Należy mieć świadomość, że popyt na produkty ekologiczne z racji wyższej ceny (o 15-30% od żywności standardowej) jest ograniczony, co determinuje możliwości rozwoju tego rolnictwa. Popyt na żywność ekologiczną zgłasza 15-25% konsumentów skandynawskich, z Niemiec, Austrii, Holandii, Szwajcarii, przy czym podaż nie nadąza za popytem. Dlatego w eksporcie należy upatrywać szersze możliwości produkcji ekologicznej w Polsce.

3. Rolnictwo zrównoważone. Cechy tego rolnictwa są następujące²⁷: 1) zasoby naturalne powinny być wykorzystywane w taki sposób, aby nie została zakłócona ich zdolność do samoodnawiania się, 2) przyrost produkcji żywności może następować tylko drogą wzrostu produktywności zasobów, a więc wprowadzania technolo-

²³ U. Sołtysiak, *Rolnictwo ekologiczne*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, red. A. Woś, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 690.

²⁴ Ustawa z 16 marca 2001 r. o rolnictwie ekologicznym, DzU 2001 nr 38, poz. 452.

²⁵ Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2005, GUS, Warszawa 2005, s. 484-485.

²⁶ U. Sołtysiak, wyd. cyt., s. 692.

²⁷ A. Woś, *Rolnictwo zrównoważone*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, red. A. Woś, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 735.

gii, które jednocześnie chronią zasoby i zachowują ich wysoką jakość dla przyszłych pokoleń, 3) wykazują małą podatność na wahania i wstrząsy, 4) zrównoważone systemy rolnicze zakładają pełną symbiozę celów produkcyjnych i ekologicznych, 5) zarządzanie zasobami naturalnymi umożliwia zaspokojenie zmieniających się potrzeb, przy zachowaniu jednocześnie wysokiej jakości środowiska naturalnego i chronieniu jego zasobów. Jest to układ dynamiczny. W związku z tym, że nieustannie zmieniają się potrzeby społeczne i uwarunkowania zewnętrzne, układ ten musi mieć zdolności dostosowawcze. Ze względu na swą złożoność obejmuje: 1) powiązania międzysektorowe, a zwłaszcza między rolnictwem, leśnictwem, gospodarką wodną i rybołówstwem, 2) zarządzanie zasobami naturalnymi, a szczególnie ziemią, glebą i wodą, 3) ochronę środowiska naturalnego (przeciwdziałanie stepowieniu, ochronę przed erozją i zasoleniem oraz przeciwdziałanie zanikaniu gatunków – podtrzymywanie różnorodności gatunków, 4) struktury instytucjonalne, 5) relacje między rządem a sektorem prywatnym, 6) badania naukowe i upowszechnianie ich wyników. Tak więc rolnictwo to wymaga podejść kompleksowych w stopniu o wiele większym niż rolnictwo konwencjonalne.

Duża różnorodność produkcji polskich gospodarstw rolnych, stosowanie zmianowania, nawozów organicznych oraz niskiego nawożenia mineralnego i stosowanie chemicznych środków ochrony roślin – wszystko to sprzyja rozwojowi rolnictwa zrównoważonego.

W rozwijaniu rolnictwa zrównoważonego ma pomóc upowszechnianie zasad Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej²⁸. Obejmuje on taki system organizacji i technologii produkcji stosowany w gospodarstwie, który powinien zapewniać odpowiednią efektywność ekonomiczną produkcji oraz minimalizować ujemne oddziaływanie rolnictwa na środowisko przyrodnicze. Najważniejszym jego celem jest podniesienie poziomu wiedzy o ochronie wody – głównego zasobu środowiska, jak również innych jego elementów: gleby, powietrza, krajobrazu, a także o możliwościach przyczyniania się do ich ochrony.

Stosowanie zasad ujętych w Kodeksie pozwoli w szerszym stopniu niż dotychczas uzyskiwać trwałe wzrosty produktywności rolnictwa przy równoczesnym jego zrównoważeniu oraz wykorzystywać wieś do celów mieszkalnych i turystycznych, pogłębiając jej wielofunkcyjność.

3.3. Funkcja ekologiczna

Prowadzenie działalności gospodarczej powoduje emisje do środowiska wielu zanieczyszczeń. W 2006 r. całkowita emisja głównych zanieczyszczeń powietrza wyniosła w tys. ton (w nawiasie dane dla 1995 r.)²⁹ dwutlenku siarki – 1195 (2376),

²⁸ Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej, MRiRW, MŚ, Warszawa 2002; opracował zespół redakcyjny z Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach w składzie: doc. dr hab. Irena Duer, prof. dr hab. Mariusz Fotyma i mgr Andrzej Madej.

²⁹ Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2008, GUS, Warszawa 2008, s. 116.

tlenku azotu (wyrażone w NO_2) – 890 (1120), dwutlenku węgla – 330 524 (348 926), tlenku węgla – 280 (4547), niemetanowych lotnych związków organicznych – 916 (1076), amoniaku – (380), pyłów – 448 (1308). Natomiast w latach 1995-2004 produkt krajowy brutto (ceny stałe) wzrósł o 50,7%³⁰. Z przytoczonych danych wynika wniosek, że możliwy jest systematyczny rozwój gospodarki, wzrost poziomu zaspokajania potrzeb społeczeństwa, przy równoczesnym zmniejszaniu emitowania zanieczyszczeń do środowiska.

Zanieczyszczenia te w zasadzie w równym stopniu opadają na powierzchnię ziemi, w tym także rolniczej. Głównym źródłem emisji jest przemysł, a szczególnie przemysł energetyczno-paliwowy, w którym bezpośrednio wykorzystywane są paliwa kopalne (węgiel brunatny i kamienny, gaz, ropa naftowa). Używanie konwencjonalnych źródeł energii prowadzi do naruszenia naturalnego obiegu i bilansu dwutlenku węgla w atmosferze, który jest w ponad 55% odpowiedzialny za efekt cieplarniany. W makroskali podstawowym absorbentem dwutlenku węgla są rośliny uprawne – ok. 2/3 całkowitej emisji, resztę stanowią rośliny rosnące w stanie naturalnym (głównie na obszarach wiejskich). Samo rolnictwo i przetwórstwo surowców rolniczych również jest źródłem wielu pozostałości, które w różnym stopniu podlegają dalszemu zagospodarowaniu³¹ i ostatecznie dostarczają do środowiska zanieczyszczenia.

W rezultacie powstała sytuacja, w której ok. 6% powierzchni Polski zajmują obszary uznane za rejony klęski ekologicznej. Kolejne prawie 5% powierzchni to obszary ze środowiskiem przyrodniczym zanieczyszczonym we wszystkich elementach. Skażenia gleb na tym obszarze są bardzo zróżnicowane. Jednymi z groźniejszych w skutkach dla ludzi i zwierząt są skażenia gleb jonami metali ciężkich: Pb, Cd, Zn, Cu, Ni, Cr i innych. Na obszarach skażonych należy zaniechać uprawy roślin bezpośrednio spożywczych (warzywa – zwłaszcza zielone) oraz ograniczyć na nich uprawy roślin pastewnych. W rekultywacji terenów skażonych może pomóc uprawa roślin na cele nieżywnościowe, w tym biomasy na cele energetyczne. Takie rozwiązanie przyczyni się do systematycznego zmniejszania poziomu skażeń gleb, ekonomicznego wykorzystania terenów skażonych, a jednocześnie ograniczy kontakt człowieka ze skażoną żywnością. W wielu rejonach Polski wprowadzenie takich „biologicznych oczyszczalni” jest jedną z metod skutecznej ochrony środowiska przyrodniczego. Stwarza to również możliwość wykorzystania przez rolników ich potencjału produkcyjnego do wytwarzania dóbr przydatnych społeczeństwu i uzyskiwania dochodów bez konieczności zmiany działalności gospodarczej bądź migracji. Należy również unowocześniać metody wykorzystywania przez rolnictwo i przetwórstwo surowców rolniczych pozostałości po zasadniczych procesach technologicznych, zmniejszając ich emisję do środowiska i podwyższając efektywność procesów produkcyjnych.

³⁰ Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2006, GUS, Warszawa 2006, s. 678.

³¹ F. Kapusta, *Gospodarowanie pozostałościami w cukrownictwie*, [w:] *Ekonomiczno-finansowe uwarunkowania rozwoju regionu*, WSOwLąd, Wrocław 2006, s. 129-138.

Ponadto rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo dostarczają ogromnej ilości biomasy wykorzystywanej jako odtwarzane źródło energii; przy jej spalaniu występuje niewielka emisja szkodliwych związków do atmosfery. Roślinność uprawna i rosnąca w stanie naturalnym jest elementem krajobrazu, upiększa go i wzbogaca w tlen, a ponadto zapobiega erozji gleb (wodnej, powietrznej).

4. Podsumowanie

Obszary wiejskie zajmują w Polsce 93,2% powierzchni kraju i są zamieszkałe przez 38,7% jego ludności. Liczba ludności zamieszkującej je od początku XXI wieku zwiększa się zarówno ilościowo, jak i względnie. W Polsce użytki rolne stanowią 51,8%, grunty leśne 28,9%, a obszary chronione 32,3%. Prawie wszystkie te użytki znajdują się na obszarach wiejskich i stanowią podstawę rozwijania różnorodnej działalności gospodarczej wykorzystującej środowisko przyrodnicze. Od dawna najszerszej wykorzystuje się tę przestrzeń do działalności rolniczej i leśnej. Współcześnie wieś polska pełni trzy podstawowe funkcje: mieszkalną i turystyczną, produkcyjną i usługową oraz ekologiczną. Każda z tych funkcji ulega ewolucji. Zmieniają się również proporcje między funkcjami.

W przemianach wsi są tendencje pozytywne (wzrost różnorodności i struktury działań) i negatywne (m.in. zmniejszanie się zasobów ziemi rolniczej). Zachodzi więc potrzeba podtrzymywania pierwszych i ograniczania drugich. Takiemu działaniu mogłaby służyć strategia zrównoważonego rozwoju wsi.

Literatura

- Charakterystyka obszarów wiejskich w 2005 r.*, GUS, WUS, Olsztyn 2006.
- Hunek T., *Dywersyfikacja aktywności „rolniczej Polski”*, [w:] *Perspektywy rolniczej Polski w Unii Europejskiej* – 25, red. T. Hunek, „Wieś Jutra”, Warszawa 2006.
- Kapusta F., *Teoria agrobiznesu*, AE, Wrocław 2003.
- Kapusta F., *Niektóre uwarunkowania rozwoju agrobiznesu w Polsce na początku XXI wieku*, [w:] *Agrobiznes 2004. Sytuacja agrobiznesu w Polsce po przystąpieniu do Unii Europejskiej*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej nr 1015, t. 1, AE, Wrocław 2004.
- Kapusta F., *Przemiany rolnictwa polskiego w latach 1950-2002 i ich konsekwencje gospodarcze*, [w:] *Aktualne tendencje w międzynarodowych stosunkach gospodarczych w rolnictwie i gospodarce żywnościowej*, SGGW, Warszawa 2004.
- Kapusta F., *Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce*, [w:] *Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie*, Wydawnictwo I-Bis, Wrocław 2005.
- Kapusta F., *Dywersyfikacja pracy i dochodów ludności wiejskiej w Polsce*, Zeszyty Naukowe nr 72-73, Seria Ekonomia i Organizacja Rolnictwa, Wydawnictwo AP, Siedlce 2006.
- Kapusta F., *Gospodarowanie pozostałościami w cukrownictwie*, [w:] *Ekonomiczno-finansowe uwarunkowania rozwoju regionu*, WSOWLąd, Wrocław 2006.
- Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej, MRiRW, MŚ, Warszawa 2002.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Kancelaria Sejmu, Warszawa 1997.

- Mintzberg H., *Five PS for Strategy*, [w:] *The Strategy Process*, red. H. Mintzberg, J.B. Quinn, S. Goshal, Prentice Hall, Hertfordshire 1995.
- Pokropek M., *Wieś*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, t. 29, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2005, GUS, Warszawa 2005.
- Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2008, GUS, Warszawa 2008.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2006, GUS, Warszawa 2006.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2008, GUS, Warszawa 2008.
- Rynek środków produkcji i usług dla rolnictwa*, Raport MRiRW, ARR, IERiGŻ, nr 29, Warszawa 2006.
- Siekierski J., *Zrównoważony rozwój rolnictwa i wsi w świetle narodowego planu rozwoju i traktatu akcesyjnego do Unii Europejskiej*, Acta Agraria et Silvestria, Series Agraria, Sekcja Ekonomiczna, vol. XL, PAN Oddział Kraków, Kraków 2003.
- Sikorska-Wolak I., *Doradztwo rolnicze w stymulowaniu rozwoju agroturystyki*, [w:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, SGGW, Warszawa 2005.
- Sołtysiak U., *Rolnictwo ekologiczne*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, red. A. Woś, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
- Ustawa z 16 marca 2001 r. o rolnictwie ekologicznym, DzU 2001 nr 38, poz. 452.
- Ustawa z 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, DzU 2001 nr 62, poz. 627.
- Woś A., *Rolnictwo zrównoważone*, [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, red. A. Woś, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
- Zegar J.S., *Dochody ludności chłopskiej. Metody pomiaru – poziom – relacje. Synteza*, IERiGŻ, Warszawa 2000.

FACTORS AND DETERMINANTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE COUNTRYSIDE IN POLAND

Summary: The countryside in Poland occupies 93.2% of total area and is populated by 38.7% of total population. Its population has been increasing since the beginning of the 21st century both in absolute terms and in comparable terms. In Poland arable land represents 51.8%, forests 28.9%, and protected area – 32.3%. Almost all those areas are in the countryside and form the basis for the development of various economic activity based on natural environment. Since a long time this space has been used for agriculture and forestry. Nowadays the Polish countryside plays three basic functions: accommodation and tourism; production and services, and ecology.